دیوە تیۆریەکانی فۆنیم و بڕگەی دەنگسازی لە ئاخاوتنی کوردیدا

پرۆفیسۆری هاریکار

د. شێرکۆ بابان

1- دەستپێك:

کاتێك کە هەندێك سەرچاوەی نوێ دەخوێنینەوە, بە تایبەتی ئەوانەی کە لە بیست ساڵی رابردوودا نووسراون، کلۆرییەکی زانستی دەبینین. لە راستیدا, ئەوەی کە ئەوان دەی لێن ئێمە پاراو ناکات، چونکە لە کەرەستەی خاو دەچن و هێشتا بە کشتەکی تیۆرییەکی یەکگرتوو کۆناکراونەتەوە. هۆی ئەم تەم و مژەش، رەنگە بگەرێتەوە بۆ ئەو راستییەی کە زمانی ئینگلیزی بە شێوازی (فۆنیمی) رێنووس ناکرێت و ئەوانەی کە لە ئەو بوارەدا لێکۆڵینەوە دەکەن بە رێنووسێکی فۆنیمی گۆش نە کراون و زۆر لە خۆیان دەکەن، کە لە زاڵ بوونی رێنووسی ئەلف و بێی ئینگلیزی دەربچن. تەنانەت، هەتا ئەمرۆ جێناوی کەسی یەکەمی تاك (I) بە یەك ڤاول ناو دەبەن و لە نووسیندا، بە بڕگەیەك هەڵی دەسوورێنن.

بەلاّم لە زمانی فۆنیمیدا, وەك زمانی کوردی، بە بڕگەیەکی بڕیو (CVC) رێنووس دەکرێت، وەك وشەی (ئای). لە لایەکی ترەوە، بۆ ڕووپۆش کردنی ئەم ساتمەیە، پیتی (I) لە سەر باری (کاپیتاڵ) مەیەنراوە و ئەوەش پشت گوێ خراوە کە جێناوی کەسی دووەم (you) یەك بخەن و وەك جێناوی (I)، هەر پیتی (U) بنووسن. هەر لە بەر ئەم هۆیانە، ئێمە روو دەکەین لە (فۆنیم) و روخساری نیگار دەکەین و دوو جەمسەری بۆ دروست دەکەین وەك جەمسەری (نووك) و جەمسەری (کلك). لە پاشتردا، چالاکی و سستی هەردوو جەمسەرەکە دیاری دەکەین بۆ ئەوەی نیگارێك بکێشین بۆ (گرێی دەنگسازی)، ئەو گرێیەی کە خونچەی زمان دەپوشکێنێت بە گۆ کردنی جووتە دەنگ (دەردوو)، لە چەشنی گرێی دەنگسازی. لە کۆتاییدا، پەنا دەبەین بۆ فۆنیمی نیمچەڤاوڵ و لە ئەوێشدا، نیگارێکی شیاو بۆ هەردوو سەرە چالاکەکەی دروست دەکەین.

2- فۆنیم و ئاخاوتن:

لە بەر ئەوەی (ئاخاوتن) بە فۆنیم دەردەبڕدرێت، پێویستە بە جوانی و بە سفتی لە روخساری تێبگەین و بزانین، کە چۆن مووری ئاخاوتنی پێ بنیاد دەنرێت. هەر لە بەر ئەو هۆیە, روو دەکەین لە ئاخاوتن و فۆنیمەکانی دابەش دەکەین بەسەر دوو خێزاندا:

خێزانی یەکەم: فۆنیمە لکاوەکان، واتە ئەو فۆنیمانەی ئازاد نین و بریتیین لە (نیوە) لە ناو (نێرك)ی بڕگەکەدا. بۆ نموونە، ئەگەر گوترا:

سەبەتەکە دەکەمەوە

سە | بە | تە | کە | دە | کە | مە | وە

هەشت بڕگەی سووکی (CVO) لە ئارادایە و گشت فۆنیمەکان، کە ژمارەیەیان شازدە دانەیە، بە جووتە لکاون بە یەکترییەوە. بە واتایەکی تر، فۆنیمی ئازاد لە ئارادا نیە و هەر هەشت دەنگە نەبزوێنەکە (س، ب، ت، ك، د، ك، م، و) گرێی دەنگسازیان چێ کردووە لەتەك بزوێنی (ـە), کە هەشت جار دووبارە بووەتەوە. بۆ نموونە، ئەگەر دەنگێکی (بزوێن) یان (نەبزوێن) ترۆ بکەین، ئەوا قەوارەی بڕگەیەك تێك دەچێت و بنیادی رستەکە هەرەس دەهێنێت. کەواتە، هەر بڕگەیەك لە چەشنی (CVO)، یان لە هەر ریزێکدا کە بە ئەم جۆرە بڕگەیە ڕۆنرابێت، گشت دەنگەکان پێگیرن و ئازاد نین، تا بتوانن چالاکییەکی دەنگسازی بنوێنن.

لێکۆڵینەوە

<u>خێزانی دووەم:</u> فۆنیمە نەلکاوەکان، ئەم جۆرە فۆنیمانە ناتوانن بە تەنها خۆیان (بڕگە) یان (وشە) یان (رستە) پێك بهێنن، بەڵام دەتوانن لەجێی بۆش (O) لە بڕگەی (CVO)دا دەر بکەون و لە زاریش بپەڕێنەوە بە نەلکاوی، وەك:

سەبەتەکەتان دەبەم

بە ریز بەندی:

	بڕگە	هێما
1	سە	CVO
2	بە	CVO
3	تە	CVO
4	کە	CVO
5	تان	CVC
6	دە	CVO
7	بەم	CVC

نەخشەی (1): فۆنیمە نەلکاوەکان (ن, م)

لە ئەو ریزبەندەدا، بڕگەکانی (CVO) لە چەشنی خێزانی یەکەمن و پێویست ناکات جارێکی تر باسیان بکەینەوە، چونکە گشت دەنگەکان لکاون. لە بەرانبەردا، هەردوو بڕگەی (CVC) کە بریتین لە (تان) و (بەم), دوو دەنگی (نەلکاو) هەڵ دەگرن. لە بڕگەی (تان)دا دەنگی (ن) نەلکاوە و لە بڕگەی (بەم)دا دەنگی (م) نەلکاوە. کەواتە، هەردوو دەنگی (ن) و (م) ئازادن و پێگیر نین بە (لکاندن) ەوە، بەڵام ئازاد نین لە چێوەی بڕگەی دەنگسازی، چونکە ئەگەر لە خانەی (3) ی بڕگەی (تان) و (بەم)دا نەبان، نەدەتوانرا گۆبکرێن و لە باجگەی زار بپەڕێنەوە. بەڵگەش بۆئەوەی کە ئەو جۆرە دەنگەیە ئازادە لە (لکان)، ئەوەیە کە دەتوانین دەنگی (م) بگوێزینەوە بۆ بڕگەی پاشتر، وەك:

سەبەتەکەتان دەبەمەوە

وەك:

	برگە	هێما
1	سە	CVO
2	بە	CVO
3	تە	CVO
4	کە	CVO
5	تان	CVC
6	دە	CVO
7	بە	CVO
8	مە	CVO
9	وە	CVO

نەخشەی (2): گواستنەوەی فۆنیمی / م/ بۆ برِگەی پاشتر (مە).

بە سەرنجێکی زرنگ, دەردەکەوێت کە دەنگی (م) لە چێوەی ژمارە (7)دا، بازی داوەتە نێو برِگەی دواتر، واتە برِگەی ژمارە (8). ئەم راستییەش بە ئاشکرا دەر دەکەوێت، ئەگەر هەردوو خشتەکە بەراورد بکرێن، بە تایبەتی لە ئاستی برِگەی (7)دا، کە بریتییە لە (بەم) و لە خشتەکەی تردا بووە بە برِگەی (بە). لە ئەم سەرو بەندەدا، چەند راستی یەك دەچەسپێت، وەك:

یەکەم: دەنگی (م) ئازادە لە لکانی دەنگسازی، ئەگەرنا چۆن بازی داوەتە نێوخانەی یەکەم لە برِگەی پاشتر.

دووەم: دەنگی (م) ئەگەر ئازادیش بێت لە (لکان), بەلاّم ئازاد نیە لە چێوەی برِگە، چونکە لە برِگەی (7) بازی داوەتە نێو برِگەی (8) و لە هەر برِگەکەدا، توانیوەتی بپەرێتەوە بە زاردا. لە برِگەی (7)دا ئازادە لە (لکان) و ئازاد نییە لە چێوەی برِگە, بەلاّم لە برِگەی (8)دا نە ئازادە لە (لکان) و نە ئازادە لە چێوەی برِگە.

لێکۆڵینەوە

سێیەم: کەواتە، هەر دەنگێك کە بە زار گۆ بکرێت (ئازاد) نییە لە چێوەی برِگەیەك، بەلاّم دەشێت ئازاد بێت لە لکانی نێوان سەری (بزوێن) و کلکی (نەبزوێن).

چوارەم: لە ریزە برِگەی گۆ کراودا، ئەگەر دەنگی ئازاد هەبێت لە (لکان)، ئەو جۆرە دەنگە هەر (نەبزوێن)ە. واتە، دەنگی (بزوێنی نەلکاو) بەدی ناکرێت لە گوفتاردا, چونکە خۆی خاوەنی (چێوەی برِگە)یە و گوفتاریش بە خشبرِی (برِگە) کێشانە و پێوانە دەکرێت.

3- جەمسەرەکانی فۆنیم

بە پێی ئەوەی لە کۆپلەی پێشو گوترا، ئاخاوتن بریتییە لە ریزێك فۆنیمی گۆکراو، کە ئاکاری ریزبەندی هەیە. بێ گومان، هەر ریزە ئاخاوتنێکی گۆکراو کە ریز ببەستێت و لە باجگەی زار بپەرِێتەوە، (سەرەتا)

ی هەیە و (کۆتا) ی هەیە. بە واتایەکی تر، سەری هەیە و کلکی هەیە و دەتوانرێت ئەو سەرو ئەو کلکە دیاری بکرێت. بۆ نموونە، لە ئەم ڕستەیەی خوارەوەدا، دەتوانین (سەر) و (کلك) دیاری بکەین، وەك:

جەمسەر	ڕستە	جەمسەر
لای ڕاست (سەر)	**شیلان میوە دەخوات**	لای چەپ (کلك)

نەخشەی (3):جەمسەرەکانی ڕستە.

لێکۆڵینەوە

بە هەمان شێواز، دەتوانین لای دەستە ڕاست بە (سەر) بژمێرین و لای دەستە (چەپ) یش بە (کلك). لە ڕاستیدا، دەتوانین هەمان بۆچون بچەسپێنین بە سەر هەر وشەیەکی ناو ئەو ڕستەیەدا، وەك:

جەمسەر	وشە	جەمسەر
لای ڕاست (سەر)	**شیلان**	لای چەپ (کلك)
	میوە	
	دەخوات	

نەخشەی(4): جەمسەرەکانی وشە

یان، دەتوانین، سەری ئەو برگانە دیاری بکەین کە ئەو وشانە پێك دەهێنن وەك:

جەمسەر	برگە	جەمسەر
ڕاست	**شیـ لان**	چەپ

	میـ وە	
	دەخـ وات	

نەخشەی (5) جەمسەرەکانی بڕگە

سەرەڕای ئەو راستییە، دەتوانین سەر و کلکی ئەو فۆنیمانە دیاری بکەین، کە ئەو برگانە پێـك دەهێنـنن وەك:

لێکۆڵینەوە

جەمسەر	فۆنیم	جەمسەر
لای چـــەپ (کلـــك)	شـ یـ ل ا ن	لای راســـتـ (ســـەر)
	مـ یـ و ە	
	د ە خـ و ا ت	

نەخشەی (6): جەمسەرەکانی فۆنیم

کەواتە، جەمسەری لای راستی هەر فۆنیمێك بریتییە لە (سـەر) و جەمـسەری لای چـەپیش برتییـە لـە کلکی فۆنیمەکە، وەك:

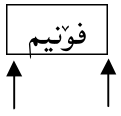

لای راست (سەر)   لای چەپ (کلك)

نەخشەی (7): روخساری فۆنیم

4- چالاکی جەمسەرەکانی گرێی دەنگسازی:

وەك فۆنیمی (نەبزوێن) و فۆنیمی (بزوێن) بە یەکەوە دەنووسێن و گرێی دەنگسازی دروست دەکەن، دەتوانین (سەر) و (کلك) ی هەر گرێیەك دیاری بکەین, بە ئەم چەشنە :

جەمسەر	گرێ	جەمسەر
لای راست (سەر)	شیـ لا - ن	لای چەپ (کلك)
	میـ وە	
	دە - خـ وا - ت	

نەخشەی (8): جەمسەرەکانی گرێی دەنگسازی

بەسەرنجێکی هورد، لە ئەو خشتەیە دەردەکەوێت کە:

یەکەم: شەش گرێی دەنگسازی هەیە و شەش دەنگی (بزوێن) جووت کراون لەشەش دەنگی (نەبزوێن)، وەك (شی، لا، می، وە، دە، وا).

دووەم: لە ئەو شەش بڕگەیەدا، دەنگە نەبزوێنەکان سەری (گرێ) پێك دەهێنن. بەلاَم دەنگە بزوێنەکان کلکی (گرێ) پێك دەهێنن.

سێیەم: بە ئەم پێیە، لە ئەو شەش گرێیەدا، بە دیاری کراوی و بە بێ ناڕێکی، سەری (بزوێن) چەسپ بووە لە کلکی (نەبزوێن), وەك:

نەخشەی (9): سروشتی گرێی دەنگسازی

کەواتە، هەر فۆنیمێکی نەبزوێن سەری سستە لە (لکان)دا و بە هیچ جۆرێك نالکێت، بەلاّم کلکەکەی چالاکە لە (لکان)لە بەرانبەردا، سەری هەر فۆنیمێکی (بزوێن) چالاکە بۆ (لکان)، بەلاّم کلکەکەی سستە. بە ئەم پێیە، دەشێت پێناسەیەك بخەینە روو بۆ (فۆنیم)، وەك:

یەکەم: فۆنیم بریتییە لە بچوکترین پارچە دەنگ. ئەو پارچە دەنگە لە سەر باری درێژی (سەر) و (کلك)ی هەیە.

دووەم: فۆنیم وەك سەر و کلکی هەیە، تەنها یەك جەمسەری چالاکە لە (لکان)دا.

سێیەم: فۆنیمی (نەبزوێن) کلکی چالاکە لە لکاندا و سەری سستە. بەلاّم
فۆنیمی (نەبزوێن) باری پێچەوانەی هەیە، چونکە سەری چالاکە و کلکی سستە لە لکاندا.

5- فۆنیم و هێما:

لە کۆپلەکانی پێشوودا، چەند ئاکارێکی فۆنیم دیاری کرا، وەك:

یەکەم: لە سەر باری درێژی هەر فۆنیمێك (دووجەمسەر)ە و ئەو جەمسەرەی کە لە پێشەوەیە پێی دەگوترێت (سەر).

دووەم: لە رووی چالاکی فۆنەتیکیەوە. تەنها یەك جەمسەر چالاکە و جەمسەرەکەی تر بە تەواوی سستە و نالکێت بە فۆنیمی ترەوە.

سێیەم: فۆنیمی (بزوێن) و فۆنیمی (نەبزوێن) بەتەواوی دژیەکن، چونکە فۆنیمی (بزوێن) سەری چالاکە و کلکی سستە، بەلاّم فۆنیمی (نەبزوێن) کلکی چالاکە و سەری سستە.

لێکۆڵینەوە

چوارەم: بە پێی خالّی پێشوو، ئەگەر دوو فۆنیم پێکەوە لکاّن، ئەوا دەبێت یەکێکیان (بزوێن) بێت و ئەویتریان (نەبزوێن). لە ئەو لکانەشدا، دەبێت تەنها کلکی فۆنیمی(نەبزوێن) لکابێت بە سەری فۆنیمی (بزوێن)ەوە. لە ئەم راستییە زانستییە بترازێت هیچ لکانێکی دەنگسازی لە ئارادا نیە و سروشتی کۆئەندامی ئاخاوتن هەر ئەو جۆرە لکانەی تێدا هەیە. سەبارەت بە هێمای فۆنیمی (نەبزوێن) و هێمای فۆنیمی (بزوێن) دوو جۆر لە تیری ئارەستەدار ئامادە کراون، وەك:

یەکەم: هێمای فۆنیمی (بزوێن) بریتییە لە تیرێکی نووك تیژ، وەك:

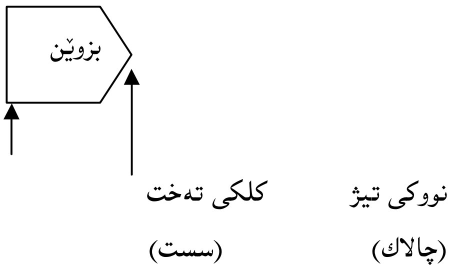

نەخشەی(10): روخساری فۆنیمی (بزوێن).

دووەم: هێمای فۆنیمی (نەبزوێن) بریتییە لە تیرێکی کلك چالّ، وەك:

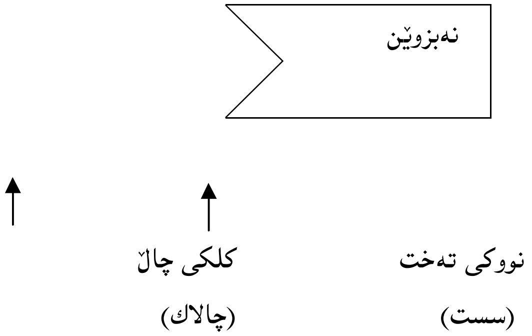

لێکۆڵینەوە

نەخشەی (11): روخساری فۆنیمی (نەبزوێن).

سێیەم: بەسەرنجێکی هورد و ژیرانە، دەر دەکەوێت کە نووکی فۆنیمی (بزوێن) هێڕشبەرە و کلکی فۆنیمی (نەبزوێن) یش هیرش بۆ براوە. واتە, چالاکی دەنگی (بزوێن) لە جۆری هێرش بردنە بـۆ کلکـی دەنگـی (نەبزوێن) و چالاکی دەنگی (نەبزوێن)یش لە ئەوەدایە کە ئەو هێرشە دابمرکێنێت و یەك بگرێـت لەگـەڵ بزوێنەکە و گرێی دەنگسازی دروست بکات.

6 - هێمای گرێی دەنگسازی:

ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ هێماکانی دەنگی (بزوێن) و دەنگی (نەبزوێن)، دەبینین کە نووکی هێـرش بەری (بزوێن) بە ئەوە لە چالاکی دەکەوێت کە بنووسێت بە کلکی دەنگێکی نەبزوێنەوە. بە ئـەم پێیـە، دەتوانین هەر دوو هێماکە لە یەك بدەین و هێمایەك دروست بکەین بۆ گرێی دەنگسازی وەك:

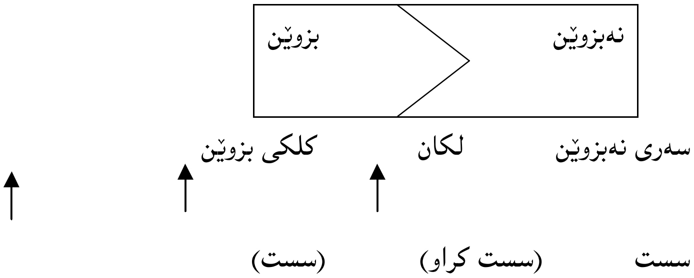

نەخشەی (12): روخساری گرێی دەنسازی.

بە سەرنجێکی هوردوو سفت لە ئەو هێمایە، چەند راستییەك دەردەکەوێت، وەك:

یەکەم: گرێی دەنگسازی بریتییە لە پارچە دەنگێکی (دووجەمسەر) و هەردوو جەمسەرەکەی، چی نـووك و چی کلك، سستن و هیچ چالاکیەکی لکاندنی نانوێنن. کەواتە، گرێی دەنگسازی بریتییـە لـە تـەنێکی سست و بێ چالاکی لکاندن.

دووەم: وەك گرێی دەنگسازی، بریتییە لە پارچە دەنگێکی دوو جەمسەر، لە هەمان کاتـدا بریتییـە لـە پارچە دەنگێکی (دوو لایەنە). لە نووکەوە تا ناوچەی (لکان) بریتییە لە (نەبزوێن) و لـە لکانەکـەوە تـا کلکی بریتییە لە(بزوێن)، وەك لەسەر نەخشەی داهاتوو جەمسەر بزوێنەکەی تاریك کراوە.

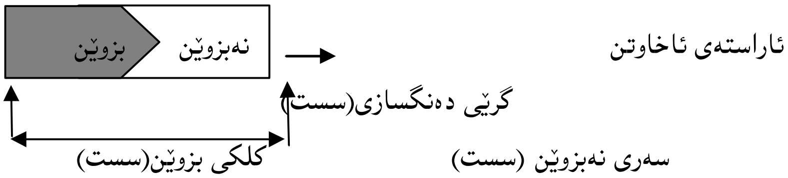

نەخشەی (13): گرێی دەنگسازی وەك پرتکە دەنگێکی سست.

سێیەم: ئەگەر بەراوردێك بکەین لە نێوان دوو بابەتدا، وەك (فۆنیم) و (گرێی دەنگسازی)، دەبینین کە گشت فۆنیمێك لە جەمسەرێکەوە زامدارە و چالاکی لکانی هەیە، بەڵام گرێی دەنگسازی لە هەردوو سەرەوە سستە هیچ چالاکیەك نانوێنێت لە جۆری (لکان).

پێنجەم: لە کونهی (ئاخاوتن)دا و لە بەر رووناکی خاڵی پێشوو، فۆنیم ناتوانێت بە کۆنترۆڵی زاردا تێپەڕێت، چونکە لە سەرێکەوە چالاکە, بەڵام گرێی دەنگسازی دەتوانێت بە کۆنترۆڵی زاردا تێپەڕبێت چونکە بنیادی تەواوە و هەردوو سەری سستە. بۆ نموونە، دەشێت وشەیەك یان رستەیەك، تەنها هەر بە گرێی دەنگسازی گۆ بکرێت، وەك:

چۆلەکە, سەبەتە، پاساری

یان،

دەرۆ مەدەرەوە

لە ئەو نموونانەدا، هیچ دەنگێك، چی (بزوێن) و چی (نەبزوێن) بێبەری نییە لە لکان. لەئەم رووەوە وەك گرێی دەنگسازی دوو لایەنە، دەبێت ژمارەی (بزوێن) یەکسان بێت بە ژمارەی (نەبزوێن)، یان یەکسان بێت بە ژمارەی گرێیەکان. بو نموونە، لە ئەو نموونانەدا، (15) بزوێن و (15) نەبزوێن و (15) گرێ هەیە.

شەشەم: گرێی دەنگسازی تەنها لە نێوان دوو دەنگدا چێ دەبێت، واتە، پێکهاتەکانی هەرگرێیەك تەنها دوو دەنگە, یەك (نەبزوێن) لە سەرەتاوە و یەك (بزوێن) لە کۆتاوە.

لێکۆڵینەوە

هەفتەم: لە زمانی کوردیدا, زاراوەی (دەردوو), واتە گڕوگاڵ و دەردووە بەراییەکانی کۆرپەلەی ساوا وەك (با, دا), بەرانبەر بە گرێی دەنگسازی دەوەستێت, چونکە زمانی گۆ دەکات. واتە, زمانی منداڵەکە دەتواننێت بزوێن و نەبزوێن پێکەوە بلکێنێت و گرێی دەنگسازی بەرهەم بهێنێت.

7- نیمچەڤاوڵ بە هێما:

نیمچەبزوێن بریتییە لە ئەو ڤاوڵەی کە ئاکاری (نەبزوێن) بەسەرباری هەڵ دەگرێت. واتە، نیمچەبزوێن بۆی هەیە (بزوێن) بێت و بۆی هەیە وەربچەرخێت بەدیوی (نەبزوێن)دا. ئێستاش, لە روانگەی فۆنیمی (بزوێن) و فۆنیمی (نەبزوێن) ەوە، دەتوانین تێ بگەین کە نیمچەبزوێن لە هەردوو سەرەوە چالاکە. لە نووکەوە لە (ڤاوڵ) دەچێت لە لە کلکەوە لە (کۆنسۆنانت) دەچێت. کەواتە دەتوانین تیرێکی (نووك تیژ) و (کلك چاڵ) بکەین بە هێمای فۆنیمی (نیمچەبزوێن)، وەك:

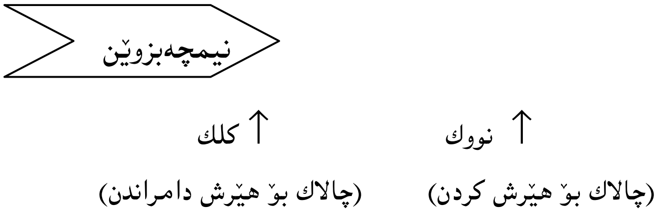

نەخشەی (14): چالاکی هەردوو جەمسەری فۆنیمی نیمچەبزوێن.

بە ئەم پێیە, ئەگەر لە رووی چالاکی دەنگسازییەوە، ئاکارەکانی فۆنیمی (نیمچەبزوێن) شرۆڤە بکەین، چەند راستییەك دەردەکەوێت، وەك:

یەکەم: ئەگەر جەمسەری نووکی نیمچەڤاوڵەکە چالاك بێت، ئەوا وەر دەچەرخێت بە دیوی (بزوێن)دا و دەلکێت بە کلکی (نەبزوێن)ێکەوە بۆ ئەوەی گرێی دەنگسازی چێ بکات، وەك:

لێکۆڵینەوە

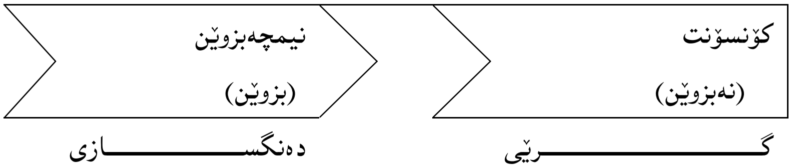

وەك: **چوو، چی**

نەخشەی (15): گرێی دەنگسازی نیمچەبزوێن, سەری (سستکراوە) وکلکی (چالاك)

بۆ هەڵمەتی بزوێنێکی تر.

دووەم: ئەگەر جەمسەری کلك لە چالاکیدا بێت، ئەو نیمچەبزوێنە دەبێت بە (نەبزوێن) و لە گەڵ (بزوێنەکە) گرێی دەنگسازی چێ دەکات، وەك:

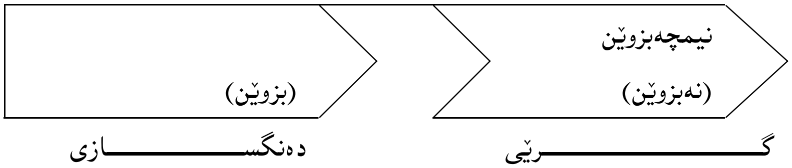

وەك:(یا، وا)

نەخشەی (16): گرێی دەنگسازی (بزوێن) لەگەڵ نیمچەبزوێن.

سێیەم: ئەگەر هەردوو جەمسەرەکەی (نیمچەبزوێن) لە چالاکیدا بن، ئەوا دەنگی نیمچەڤاوڵ دەشوبهێت بە ئەو کەتیرەیەی کە لکانی لە نێوان (سەری بزوێن) و (کلکی نەبزوێن)ی چێ کردووە. کەواتە، هێمای گرێی دەنگسازی ئەوە پەسند دەکات کە نیمچەڤاوڵ بترنجێتە نێوان کلکی فۆنیمی (نەبزوێن) و نووکی فۆنیمی (بزوێن). واتە نیمچەبزوێن بۆی هەیە بترنجێتە نێوان گرێی دەنگسازی ئەو نێوانە بپسێنێت، وەك:

لێکۆڵینەوە

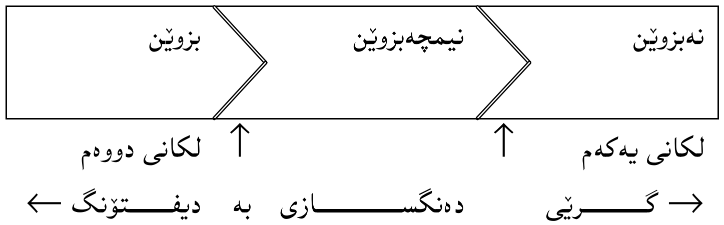

وەك:

چیا ، کوا؟

چیە؟، کووە؟

نەخشەی (17): فۆنیمی نیمچەبزوێن بە (تێ ترنج) لە گرێی دەنگسازیدا.

کەواتە، دوو لکانی دەنگسازی لە یەکتر جووت دەبن و جەستەی نیمچەبزوێنەکە لۆچی تێ دەکەوێت، وەك:

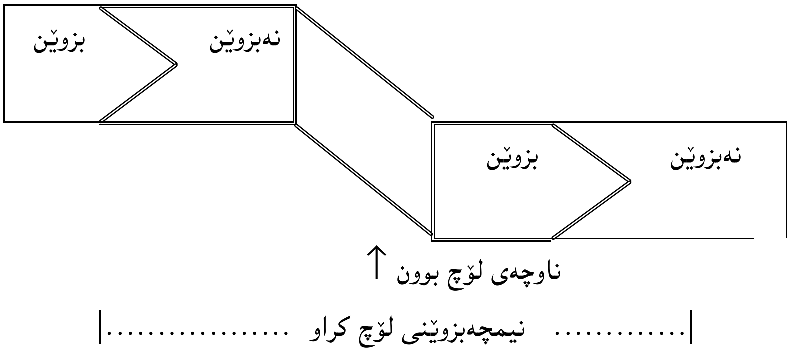

نەخشەی (18): لۆچ بوونی نیمچەبزوێن لە گرێی دەنگسازیدا.

چوارەم: نیمچەڤاوڵ وەك لۆچ دەبێت لە (دیفتۆنگ)دا، بۆی هەیە لە جێی (لۆچ) ەکەی بکرتێت بۆ دوو نیوەی (بزوێن) و (نەبزوێن)، لە بو ئەوەی هەر گرێیەکی دیفتۆنگەکە ببێت بە گرێیەکی سەربەخۆ لە بڕگەی سەربەخۆدا، وەك:

لێکۆڵینەوە

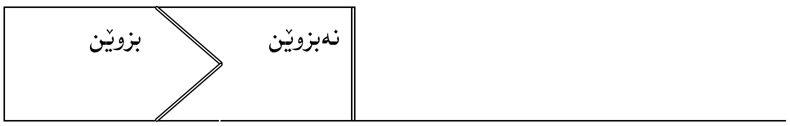

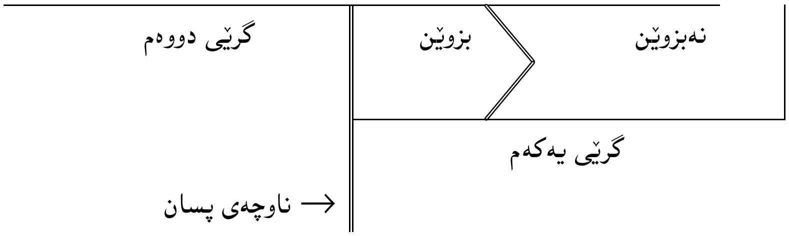

وەك:

کوا ك(i): وا

نیا نـ(i): یا

نەخشەی (19): لەت بوونی نیمچەبزوێن لە گرێی دەنگسازیدا.

هێشوی (نیمچەبزوێن):

لە زمانەکەدا، تەنها دوو نیمچەبزوێن هەیە، وەك (ی ، وو) و ئەم دوو فۆنیمە بۆیان هەیە هێشوو دروست بکەن، وەك:

یەکەم:

ئەگەر هەردوو نیمچەبزوێن هەمان جۆر بوون، ئەوا دەبن بە یەك (نیمچەبزوێن) و پێویست بە ناوگر ناکەن، بۆ جودا کردنەوە:

وەك:

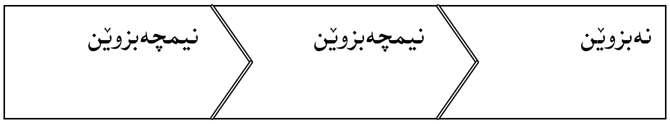

یی + یی ← یی

وو + وو ← وو

لێکۆڵینەوە

نەخشەی (20): یەکگرتنی نیمچەبزوێنی دووبارە لەگرێی دەنگسازیدا.

دووەم: ئەمە و ئەگەر هەردوو نیمچەبزوێنەکە هەمان جۆر نەبوون، ئەوا یەکەمیان دەبێت بە نەبزوێن و دووەمیان دەبێت بە نەبزوێن، وەك (بوو، وی).

بەرەنجام

* لە ریزی ئاخاوتنی گۆ کراودا، هیچ دەنگێك نیە، کە ئازاد بێت لە چێوەی بڕگە. واتە، گوفتار بە خشت بڕی (بڕگە) دابەش دەکرێت، تا بتوانێت بە باجگەی زاردا تێبپەڕێت.

* لە ریزی گوفتاردا، دەنگی (نەبزوێن) و دەنگی (بزوێن) ئازاد نین لە چێوەی بڕگە، بەلاّم دەنگی (بزوێن) ناتوانێت لە (لکانی دەنگسازی) یش ئازادبێت وەك دەنگی (نەبزوێن)، چونکە خۆی بەخۆی بریتییە لە بزوێنەری بڕگەی دەنگسازی.

* لە ریزی گوفتاردا، زۆربەی هەرە زۆری دەنگە بزوێنـەکان و دەنگـە نەبزوێنـەکان، جووتیـان دروسـت کردووە و پێکەوە لکاون. ژمارەیەکی زۆر کەم لە دەنگە نەبزوێنەکان دەشێت بە نەلکاوی بپەڕێتـەوە، بـە مەرجێك لە پاشەنگی گرێی دەنگسازیدا نیشتەجێ بکرێت.

* لە گوفتاردا, وەك سەرەتا و کۆتا هەیە, لە گشت کۆلکـەکانی رسـتەدا, سـەرەتا و کۆتـا هەیـە. بـۆ نموونە, (رستە و وشە و بڕگە) سەر و کلکیان هەیە.

* بە هەمان شێواز, فۆنیمیش لەسەر باری درێژی (سەر) و (کلـك)ی هەیـە و بـە ئاراسـتەی گوفتـاردا دەناسرێتەوە.

* بێجگە لە نیمچەبزوێن, هەر فۆنیمێك بریتییە لە پارچە دەنگێکی دووجەمسەر (سـەر و کلـك). ئـەم دوو جەمسەرە یەکێکیان چالاکە و ئەوی تریان سستە لە لکاندا.

* هەر فۆنیمێکی (نەبزوێن) جەمسەری کلکی چالاکی دەنوێنێت لە لکاندا, بەڵام جەمسەری سەری بـە تەواوی سستە.

* بە پێچەوانەوە هەر فـۆنیمێکی (بـزوێن) جەمـسەری سـەری چـالاکی دەنوێنێـت لـە لکانـدا, بـەڵام جەمسەری کلکی بە تەواوی سستە.

* فۆنیم, چی (بزوێن) و چی (نەبزوێن) بۆیان نییە بە زاردا تێبپەڕن, مەگەر پێکەوە بلکێن و گرێیـەکی دەنگسازی چێ بکەن.

* لە گرێی دەنگسازیدا, بە شێوەیەکی سروشتی و خۆڕسك سەری بزوێن دەلکێت بە کلکی نەبزوێنـەوە. جۆرە گرێی ئاوها بریتییە لە کورتترین دەردووی دەرباز کراو لە کۆنترۆڵی زار.

* گرێی دەنگسازی پارچە دەنگێکی دوو جەمسەرە و هەر دوو جەمسەرەکەی سستن وچالاکی (لکانـدن) نانوێنێن.

* گرێی دەنگسازی تەنێکی فۆنیمیە و دوولایەنەیە, چونکە نووکەکەی نەبزوێنە و کلکەکەی بزوێنە.

* گرێی دەنگسازی, وەك تاکە فۆنیم نییە کە سەرێکی چالاکە و ناتوانێت بە زاردا تێ بپـەڕێت. گرێـی دەنگسازی لە هەر دووسەرەوە سستە و بۆی هەیە بە زاردا تێ بپەڕێت و ناوکی ئاخاوتن چێ بکات.

* فۆنیمی (نیمچەبزوێن), کە هەردوو دەنگی بزوێنـی (یـی) و (وو) دەگرێتـەوە, لـە هـەردوو سـەرەوە چالاکی (لکانی دەنگسازی) دەبینێت. لە نووکەوە, وەك (بزوێن) هێرش دەبات بۆ کلکی (نەبزوێن) و لـە کلکەوە نووکی (بزوێن)ێکی تر دەتوانێت هێرشی بۆ ببات و پێوە بلکێت.

* فۆنیمی (نیمچەبزوێن), بۆی هەیە بە سێ شێواز چالاکی بنوێنێت, وەك:

<u>**یەکەم:**</u> ئەگەر هەر نووکەکەی بەکار هێنرا لە هێرش بردن بۆ سەر کلکی کونسۆنت, ئەوا ئەو فۆنیمە بـە تەواوی دەکەوێت بەسەر دیوی (بزوێن)دا و ئاکارەکانی (نیمچەبزوێن) فڕێ دەدات, وەك (دی, دوو).

<u>**دووەم:**</u> ئەگەر لەکلکەوە بزوێنێك هێرشی کردە سەر کلکەکەی, ئەوا بە تەواوی دەکـەوێت بەسـەر دیـوی (نەبزوین)دا و ئاکارەکانی (نیمچەبزوێن) فڕێ دەدات, وەك (یا, وا).

<u>**سێیەم:**</u> نیمچەبزوێن بۆی هەیە بترنجێتە نێوان ناوچەی لکان لە گرێـی دەنگـسازیدا, کـە دەکەوێتـە نێـو چێوەی یەك (بڕگـە). هـەر لەبـەر ئـەوە, لـۆچ بـوونێکی دەنگـسازیانە (twining) پەیـدا دەبێـت و حەشارگەی (دیفتۆنگ) ئاشکرا دەبێت, وەك (نیا, کوا).

<u>**چوارەم:**</u> لەبەر روناکی خاڵی پێشوو, فۆنیمی (نیمچەبزوێن) لە جیاتی (لۆچ بوون) بە (دیفتـۆنگ) بـۆی هەیە هەر بهێنێت و هەر گرێیەکی دیفتۆنگەکە بچێتە نێو قەوارەی بڕگەیەکی سەربەخۆ, وەك:

﴿ نـ (i): یا ﴾ و ﴿ کـ (i): وا ﴾

سەرچاوە:

1- John a. Goldsmith, Phonological theory, Black Well Publisher, u.s.a 1999.
2- Peter ladeforged, A course in Phonetics, Thomson corporation, U.S.A 2006.
3- Peter roach, English Phonetics and Phonology, Cambridge University Press, U.K 1999.
4- Parviz Birjandi, An Introduction to Phonetics, Zaban kadeh Publication, Tehran, Iran 2005.
5- P. Carr, Phonology, the Mac Milan Press, U.K 1993.
6- John a. Goldsmith, the Handbook of Phonological theory, Black Well Publisher, u.s.a 1999.
7-J.Gordes-Tamin, Grammaire,Phonologie,Moephologie,lexologie,ArMand Colin, Paris 2008
8- غازی فاتح وەیس, فۆنەتیك, بەغدا 1984